

MAŁGORZATA KLASICKA, PIOTR STANEK
Centralne Muzeum Jeńców Wojennych
w Łambinowicach–Opolu

Niewola powstańców warszawskich (1944–1945) w materiałach źródłowych

2 października 1944 dowództwo AK podpisało „Układ o zaprzestaniu działań wojennych w Warszawie”, czyli *de facto* honorową kapitulację. Zgodnie z zawartymi w nim postanowieniami, powstańcy ze Śródmieścia mieli 4 i 5 października wychodzić w zwartym szyku, w wyznaczonych miejscach złożyć broń i udać się do punktów zbornych. Od tej pory stawali się jeńcami wojennymi (podobnie jak żołnierze walczący na Mokotowie i Żoliborzu, dzielnicach, które upadły wcześniej), jednymi z ostatnich, którzy w czasie drugiej wojny światowej znaleźli się w obozach jenieckich Wehrmachtu. Mimo upływu 70 lat zagadnienie ich niewoli nie zostało w pełni naukowo opracowane ani zwieńczone kompleksową monografią¹. Przebadany został jedynie wątek niewoli kobiet² i niepełnoletnich³.

Do odtworzenia jenieckich losów około siedemnastotysięcznej grupy powstańców warszawskich, w której oprócz dorosłych mężczyzn znajdowało się około 3 tys. kobiet i około tysiąca niepełnoletnich, mogą posłużyć materiały źródłowe przechowywane w różnych archiwach i zbiorach muzealnych, m.in.: w Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach–Opolu (ACMJW), Archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego (AMPW), Archiwum Biura Informacji i Poszukiwań Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie (APCK), Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (AIPN), Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN),

¹ Tego rodzaju monografia jest dopiero przygotowywana w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach–Opolu. Cenna praca Stanisława K o p f a, *Powstańcy w obozach jenieckich. Warszawskie Termopile 1944–1945*, Warszawa 2003, jest jedynie dość syntetycznym ujęciem popularnonaukowym.

² M. K l a s i c k a, *Kobiety–powstańcy warszawscy w niewoli niemieckiej (1944–1945)*, Opole 2008.

³ D. T o m c z y k, *Młodociani uczestnicy Powstania Warszawskiego*, Opole 1982; idem, *Nieletni żołnierze Powstania Warszawskiego w hitlerowskim obozie jenieckim w Łambinowicach*, Opole 1985; idem, *Najmłodszy jeńcy w historii wojen. Powstańcy warszawscy w Stalagu 344 Lamsdorf*, Opole 1993.

Archiwum Muzeum Armii Krajowej w Krakowie (AMAK), Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPiMS), Studium Polski Podziemnej (SPP), Instytucie Józefa Piłsudskiego w Londynie (IJP), Archiwum Fundacji „Archiwum i Muzeum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek” w Toruniu (FAPAK) czy Archiwum m. st. Warszawy⁴. Do zobrazowania życia powstańców warszawskich w obozach jenieckich, oprócz materiałów źródłowych w postaci dokumentów, niewątpliwie pomocne są zachowane fotografie, a także muzealia, zawierające często informacje niewystępujące w innych źródłach.

ARCHIWUM CENTRALNEGO MUZEUM JEŃCÓW WOJENNYCH W ŁAMBINOWICACH–OPOLU

Stosunkowo najwięcej materiałów źródłowych dotyczących powstańców warszawskich—żołnierzy AK w niewoli niemieckiej przechowują archiwa różnych muzeów. Duża część z nich znajduje się w ACMJW (które tematyką niewoli powstańców zajmuje się od początku swego funkcjonowania, tj. od połowy lat sześćdziesiątych XX w.). Na ich podstawie można ustalić wiele istotnych faktów i rozstrzygnąć szereg kwestii związanych z pobytem powstańców warszawskich w różnych obozach jenieckich, nie tylko w Stalagu 344 Lamsdorf w Łambinowicach, którego materialnymi pozostałościami opiekuje się muzeum. Niezwykle pomocne i wartościowe dla prób ustalenia liczebności jeńców—powstańców, a także określenia miejsc, do których ich przewożono, są przechowywane w archiwum tej placówki oryginalne niemieckie listy transportowe, sporządzane dla Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (Biuro Informacyjne Wehrmachtu ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych, WAST), dokumenty przedstawiające stany osobowe jeńców w poszczególnych obozach (Raporty Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (MKCK) oraz tzw. Statystyka Genewska — oba te rodzaje źródeł znajdują się w muzealnym zbiorze Materiały i Dokumenty). Na ich podstawie można odtworzyć szczegółowo szlaki przemierzane przez jeńców, z uwzględnieniem różnych ich kategorii. Przeszli oni bowiem przez prawie 40 obozów, w tym przez 8 oflagów (obozów oficerskich), 27 stalagów (obozów dla żołnierzy szeregowych i podoficerów), 3 obozy filialne i lazarety oraz jeden podlegający niemieckiej marynarce wojennej, a także przez co najmniej 5 obozów koncentracyjnych⁵. W dokumentach WAST odnotowano podstawowe dane personalne jeńców (imię i nazwisko, niekiedy także pseudonim, datę i miejsce urodzenia, imię ojca, nazwisko panieńskie matki), adresy do korespondencji, stop-

⁴ Vide także M. K l a s i c k a, *Materiały źródłowe dotyczące jeńców—powstańców warszawskich w polskich archiwach*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny”, t. XXVII, 2004, s. 113–122.

⁵ P. S t a n e k, *Niewola powstańców warszawskich (1944–1945)*, „Dzieje Najnowsze”, 2012, nr 2, s. 52.

nie wojskowe, przydziały do konkretnych jednostek wojskowych, daty i miejsca wzięcia do niewoli, stan zdrowia oraz miejsce docelowe i liczebność transportu.

Dane te są niezwykle istotne dla historyków, w tym autorów biografii wielu bardziej lub mniej znanych osób żyjących w XX w., które w swoim życiu miały powstańczy i jeniecki epizod, jak rotmistrz Witold Pilecki, wybitni historycy: prof. Aleksander Gieysztor i prof. Witold Kula, Jerzy Stefan Stawiński — znany autor wielu scenariuszy filmowych, w tym „Krzyżaków”, „Kanału” czy „Eroiki”, prof. Janusz Kazimierz Zawodny — historyk i politolog piszący na emigracji, czy aktor Zdzisław Maklakiewicz. Archiwalia te dla byłych jeńców ważne są z innego powodu — poświadczają ich pobyt w niewoli, a dla ich rodzin często są pierwszą zwartą informacją o jenieckich losach bliskich.

Wiadomo np. o transportach powstańców warszawskich ze Stalagu 344 Lamsdorf do oflagów: II D Gross Born (dziś Borne Sulinowo) i VII A Murnau, i do stalagów: IV B Mühlberg, VII A Moosburg, VII B Memmingen, VIII C Sagan, IX C Bad Sulza, XIII D Nürnberg–Langwasser czy XVIII C Markt Pongau⁶; ze Stalagu XI B Fallingbostel do stalagów: XI A Altengrabow, VIII C Sagan, IV B Mühlberg⁷; ze Stalagu IV B Mühlberg do stalagów: IV A Hohnstein i XI A Altengrabow⁸. Inne jeszcze listy informują o przeniesieniach: ze Stalagu X B Sandbostel do Stalagu XVIII C Markt Pongau⁹; ze Stalagu XI A Altengrabow do Stalagu XI B Fallingbostel¹⁰; ze Stalagu III A Luckenwalde do Stalagu III B Fürstenberg¹¹. Ze względu na zawarte w listach transportowych dokładne dane na temat każdego jeńca, można wyróżnić te, które dotyczą m.in. nieletnich żołnierzy AK, którzy stanowili niecodzienną grupę jeniecką. Część dokumentów znajdujących się w zespole WAST dotyczy transportów ze Stalagu X B Sandbostel, szczególnie wysyłania jeńców do komand pracy¹². Cennym dokumentem jest również lista jeńców–powstańców warszawskich, którzy trafili do Stalagu XI A Altengrabow¹³. Ponadto w Archiwum CMJW znajdują się listy transportowe grup kobiet–jeńców: ze Stalagu XI B Bergen–Belsen do Oflagu IX C Molsdorf¹⁴; ze Stalagu X B Sandbostel do Stalagu VI C Oberlangen i Oflagu IX C Molsdorf. Jedna z list dotyczy skierowania grupy kobiet ze Stalagu XI B Bergen–Belsen do pracy w obozie

⁶ Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach–Opolu [dalej: ACMJW], Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene [dalej: WAST], sygn. 5669–5680 i 5703.

⁷ Ibidem, sygn. 5696, 5698, 5700.

⁸ Ibidem, sygn. 5681–5682.

⁹ Ibidem, sygn. 5683–5685, 5687–5689.

¹⁰ Ibidem, sygn. 5693.

¹¹ Ibidem, sygn. 5667.

¹² Ibidem, sygn. 5803.

¹³ Ibidem, sygn. 5692.

¹⁴ Ibidem, sygn. 5702.

cywilnym w Hanowerze¹⁵. W zespole WAsT znajdują się również dokumenty pochodzące z Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża, które dotyczą poszukiwań krewnych i znajomych, podejmowanych przez jeńców Stalagu X B Sandbostel¹⁶, a także karty personalne powstańców warszawskich¹⁷.

Dla odtworzenia indywidualnych losów powstańców niezwykle istotne są materiały źródłowe zgromadzone w innych zespołach archiwalnych ACMJW, zwłaszcza w „Relacjach i Wspomnieniach”¹⁸, wzmiankowanych już „Materiałach i Dokumentach”¹⁹, w mniejszym stopniu w zespole „Materiały niepublikowane”²⁰. Na ich podstawie możemy ustalić nie tylko poszczególne etapy życia jenieckiego, w tym moment dostania się do niewoli, transport i pobyt w kolejnych obozach, ale przede wszystkim panujące w nich warunki bytowe, życie codzienne jeńców, ich zatrudnienie, szeroko rozumiany obozowy ruch oporu, tj. ucieczki, działalność konspiracyjna, kulturalno–oświatowa, życie religijne, wreszcie czas i okoliczności odzyskania wolności.

Zbiór fotografii przechowywanych w ACMJW (Fototeka) przedstawia m.in. różne aspekty życia jeńców–powstańców zarówno w niewoli²¹, jak i tuż po wyzwoleniu obozów²². Większość zdjęć została przekazana przez Środowisko Oberlangen — Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej — Okręg Warszawa. Przedstawiają różne pamiątki²³ związane z życiem kulturalnym w obozach, szcze-

¹⁵ Ibidem, sygn. 5695.

¹⁶ Ibidem, sygn. 5730.

¹⁷ Ibidem, sygn. 5720.

¹⁸ Ibidem, Relacje i Wspomnienia [dalej: RiW], sygn. 7, 15, 33, 36, 63, 72, 75–76, 84, 93, 95, 99, 102, 107–108, 127–128, 131–132, 139, 147, 161–162, 164, 180–181, 185, 203–214, 216, 221, 248, 272–273, 275–276, 291, 363, 372, 379, 417–418, 438–439, 443–446, 458, 545, 589, 657, 719, 722, 733, 790, 796–797, 802, 806, 848, 915, 919, 958, 984–985, 987–989, 993–994, 996, 998, 1000–1005, 1017, 1021–1022, 1055–1056, 1066–1067, 1082–1083, 1087, 1100–1103, 1148–1149, 1173–1174, 1178, 1183, 1187–1188, 1190–1192, 1201, 1204–1206, 1208–1211, 1291, 1201, 2110. Są to relacje zarówno mężczyzn, jak kobiet oraz niepełnoletnich. Wiele z nich zostało już opublikowanych, np. ostatnio [w:] *Nazajutrz. Powstańcy Warszawy w obozach jenieckich. Wybór relacji i wspomnień*, oprac. A. Dzierzanowska, P. Stanek, Warszawa 2013 (w zbiorze tym znalazły się również relacje i wspomnienia pochodzące z archiwum „Fundacji Polsko–Niemieckie Pojednanie”). Warto zauważyć, że źródła wywołane, relacje czy wspomnienia nie powinny być pierwszorzędym materiałem źródłowym. Niejednokrotnie jednak z powodu braku czy niekompletności oficjalnych dokumentów muszą one stanowić źródło podstawowe.

¹⁹ ACMJW, Materiały i Dokumenty [dalej: MiD], Powstańcy warszawscy, sygn. 1–53.

²⁰ Ibidem, Materiały nie publikowane [dalej: Mnp], sygn. 179, 259, 299, 558–559, 563, 565, 567–568, 571–572.

²¹ Ibidem, Fototeka, sygn. 632, 637–638, 4369, 4420, 4514, 5066, 5070–5071.

²² Ibidem, sygn. 453, 4399, 4544–4547, 5085, 5087–5090, 5092, 5096, 5356, 5806.

²³ Ibidem, sygn. 264, 325, 365, 448, 4519, 4523.

gólnie z twórczością literacką²⁴ i rzemiosłem artystycznym²⁵; dochodzą do tego dokumenty z czasów niewoli²⁶, karty pocztowe i listy²⁷. Zrobione w trakcie rejestracji w danym obozie zdjęcia, przechowywane w ACMJW, ukazują także powstańców z tabliczkami z numerami jenieckimi²⁸, przedmioty osobiste jeńców, w tym karty pocztowe²⁹, karty personalne³⁰ czy portrety powstańcze, wykonane na banknotach w Stalagu 344 Lamsdorf³¹. Fotografie te były robione zarówno przez władze obozowe oraz przedstawiciele MKCK podczas wizytacji obozowych, jak i przez samych jeńców, a także przez żołnierzy wyzwalających obozy. Cenne pamiątki po byłych jeńcach znajdują się ponadto w zbiorach muzealnych ACMJW, m.in. fragmenty umundurowania powstańców³², numery jenieckie³³, wyroby rękodzieła artystycznego³⁴, karty pocztowe, personalne i chorobowe oraz listy³⁵. Interesującą formą komunikowania się jeńców między sobą była tzw. wewnątrzobozowa korespondencja „przez druty”, z pominięciem niemieckiej cenzury³⁶. Ciekawą lekturę na temat pobytu w niewoli stanowią także pamiętniki napisane przez powstańców warszawskich³⁷.

ARCHIWUM MUZEUM POWSTANIA WARSZAWSKIEGO

Większa część zbiorów AMPW dotyczących losów powstańców w niemieckich obozach jenieckich pochodzi od osób prywatnych. Są to przede wszystkim archiwalia, fotografie i muzealia odnoszące się do losów jednostkowych.

Duża grupa fotografii przechowywanych w tych zbiorach przedstawia żołnierzy w różnych obozach jenieckich³⁸, inne prezentują rozmaite aspekty życia jeniec-

²⁴ Ibidem, sygn. 386–389, 391–393, 395, 402–403, 406, 427, 4520–4521, 4536–4540.

²⁵ Ibidem, sygn. 361–363, 4101, 4529, 5073–5079, 5081–5083.

²⁶ Ibidem, sygn. 4515–4518, 4522, 4524–4525.

²⁷ Ibidem, sygn. 336–337, 390, 451, 453, 4512–4513, 4527–4528, 4530, 5098.

²⁸ Ibidem, sygn. 1574.

²⁹ Ibidem, sygn. 250.

³⁰ Ibidem, sygn. 335.

³¹ Ibidem, sygn. 5807.

³² Ibidem, Muzealia, nr inw. 16/70 i 30/70.

³³ Ibidem, nr inw. 1038/82, 1941/82, 256/88, II–4–68.

³⁴ Ibidem, nr inw. 2464–2477, 3758/97, 3759/97, 3760/97, 2464/86, I–3–11, I–3–10, I–3–14, I–3–9, 2469/86, I–3–82472/86, 2475/86, 2476/86, I–3–8, 3697/95, 899/73, I–5–1422.

³⁵ Ibidem, nr inw. 171/70, 1937/82, 2550/88, 2562/88, 3695/95, 2698/95, 3699/95, 189/70.

³⁶ Ibidem, nr inw. I–5–1080, I–5–1081, I–5–1088, I–5–1087, I–5–1086, I–5–1085, I–5–1084, I–5–1082, I–5–1083, I–5–1075, I–5–1076, I–5–1077, I–5–1078, I–5–1072, I–5–1073, I–5–1074, I–5–1071, I–51070, I–5–1079, I–5–10–62, I–5–1063, I–5–1064, I–5–1060, I–5–1061, I–5–1069, I–5–1067, I–5–1068, I–5–1066, I–5–1065, I–5–1059.

³⁷ Ibidem, nr inw. II–1–182.

³⁸ Archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego [dalej: AMPW], MPW–IH/140, 588–973, 1118–

kiego³⁹, niektóre zostały wykonane w momencie wymarszu do niewoli⁴⁰, na innych uwieczniony został teren obozu czy wydarzenia związane z obozowym życiem kulturalnym⁴¹. Część z nich wykonano już po wyzwoleniu⁴². Bardzo interesujące są również przechowywane w AMPW muzealia⁴³. Są to różnego rodzaju elementy umundurowania i rzeczy osobiste⁴⁴. Duża część z nich to blaszki indentyfikacyjne (jenieckie nieśmiertelniki)⁴⁵, wykonane przez jeńców rysunki⁴⁶, karty pocztowe i listy wysyłane z obozów⁴⁷. Specyficznym eksponatem są deski z obozu w Lamsdorf podpisane przez powstańców⁴⁸. W zasobie AMPW znajdują się również pamiętniki i dzienniki, które są istotnym — choć oczywiście subiektywnym i wybiórczym — źródłem informacji na temat życia w niewoli⁴⁹. Do innej grupy pamiętek należą karty chorobowe i zaświadczenia ze szpitala jeńców w Zeithain, modlitewniki, różańce, notatniki obozowe, zeszyty z piosenkami, przepisami i wierszami, kalendarzyki–notatniki, powojenne przepustki obozowe i inne (np. z Ośrodka Wojskowego nr 102 Polskich Żołnierzy Kobiet AK z Niederlangen),

1124, 1358–1359, 1361, 1365, 1367–1372, 1381, 1748, 2112–2116, 3259, 3299–3301, 3761, 3370–3379, 3383, 3385–3387, 3391–3393, 3401, 3418–3443, 3780–3798, 3801, 3808, 3818–3821, 3861–4560, 4663, 4664–4669, 4671–4705, 4740, 5135, 5139–5142, 5144, 5146–5157, 5159–5160, 5162–5164, 5487, 5576, 5581–5585, 4558–4560.

³⁹ Ibidem, MPW–IP/4731, 4846, 5219–5221, 6031–6033.

⁴⁰ Ibidem, MPW–IH/34, 60, 513, 556, 951–952, 957, 959–960, 1254, 1560, 1565, 2482, 2495, 2680, 2689–2690, 2716–2717, 2724, 2903, 2906–2907, 4086–4091, 4204, 4292, 4294, 4296, 4418, 4623, 5589–5594, 5596–5612, 5623, 5640, 5642–5643, 5651, 5675. Materiały tego typu znajdują się również w zasobie Bundesarchiv, np. Bild 146–1991–015–26A, Bild 146–1984–079–09, Bild 146–1991–003–13, Bild 146–1989–082–05, Bild 146–1984–079–10, Bild 146–2005–0039.

⁴¹ AMPW, MPW–IN/3386–3400, 3777–3778, 3878–3879, 4148.

⁴² Ibidem, MWP–IH/130, 967, 2750, 3212, 3424–3426, 3444–3448, 3796, 3839–3843, 3856–3861, 3910–3914, 3927, 4106–4107, 4111, 4113, 4116, 4122, 4297–4298, 4513, 4640, 4855–4856, 5180, 5128, 5466, 5468, 5932, 6033–6045, 6053–6063, 6870.

⁴³ Vide T. Pruchnik, *Pamiętki Powstańców Warszawskich — jeńców Stalagu 344 Lamsdorf w zbiorach archiwum Muzeum Powstania Warszawskiego*, [w:] *Szkiele z dziejów obozów w Lamsdorf/Lambinowicach. Historia i współczesność*, z. 5, red. P. Stanek, Opole 2013, s. 197–210.

⁴⁴ AMPW, MPW–IH/3213, 3218, 1612, 3006, 3712–3713, 3718, M/1829, M/1831.

⁴⁵ Ibidem, MPW–IH/299/71, 1611, 3842, 3859–3860, 1611, 1747, 1627, 3307, 3307, 3313, 3316, 3319, 3379.

⁴⁶ Ibidem, MPW–IH/3166, IP/3521–3526.

⁴⁷ Ibidem, PW/P/6439, MPW/P/4713, MPW/P/6043, MPW/P/6439, MPW/P/6439, Księga akcesji: 2226, 2272, 2274, 161, 174, 176, 177, 198–199, 983, 1004, 1060, 1073, 1142, 1187, 1242, 1277, 1376, 1489, 1515–1519, 1530, 1571, 1725, 1771, 1909–1910, 1915–1916, 1929, 1955–1956, 1958–1959, 2000, 2002, 2039–2040. Vide także T. Moleńda, W. Żurawski, *Korespondencja jeńców wojennych (cz. XVIII). Powstanie warszawskie*, „Historyczno–Badawczy Biuletyn Filatelistyczny”, 1983, nr 3, s. 184–194.

⁴⁸ AMPW, MPW–IH/2044–2052.

⁴⁹ Ibidem, Księga akcesji: 336, 1040, 1789, 1838, 1967, 2053, 2074.

ryngraf wykonany w obozie jenieckim w Oberlangen czy orzełek z puszkki po mleku zrobiony w lazarecie Gross Lübars⁵⁰.

Niezwykle istotne dla badaczy są zasoby informacyjne dostępne *on-line* na stronie muzeum (www.1944.pl), czyli Archiwum Historii Mówionej oraz Powstańcze Biogramy, dzięki którym również możemy przybliżyć losy powstańców warszawskich po wyzwoleniu. Znaczna ich część trafiła do obozów wojskowych dla byłych polskich jeńców, m.in. w Lubece/Bad Schwartau, Murnau, Niederlangen oraz w Markt–Pongau. Niektórzy z nich wrócili do kraju, inni zostali na emigracji, zasilając m.in. Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, jeszcze inni trafili do bazy II Korpusu Polskiego generała Władysława Andersa w Rimini w północnych Włoszech lub do „Maczkowa” — strefy okupacyjnej w północnych Niemczech, którą zajęła 1. Dywizja Pancerna, gdzie albo pełnili służbę wojskową, albo służyli w tzw. kompaniach wartowniczych. Mogli także udać się do obozów dla przesiedleńców (dipisów), zakładanych przez Aliancką Komisję Kontroli, a niepełnoletni — do Junackiej Szkoły Kadeckiej w Palestynie.

ARCHIWUM BIURA INFORMACJI I POSZUKIWAŃ POLSKIEGO CZERWONEGO KRZYŻA

Duże znaczenie dla rekonstrukcji jenieckich losów powstańców warszawskich mają materiały źródłowe przechowywane w APCK. Najważniejsze z nich to listy transportowe Wehrmachtu, stanowiące doskonałe uzupełnienie list transportowych przechowywanych w zbiorach CMJW. Wśród nich znajdują się listy przeniesień powstańców warszawskich⁵¹, np. oficerów ze Stalagu XI B Fallingbostel do Stalagu XI Altengrabow⁵², kobiet i niepełnoletnich ze Stalagu 344 Lamsdorf do Stalagu IV B Mühlberg⁵³, żołnierzy szeregowych i podoficerów ze Stalagu 344 Lamsdorf do stalagów VII B Memmingen i IX C Bad Sulza⁵⁴. Dla ustalenia stanu liczbowego powstańców w obozach jenieckich niewątpliwie pomocne są listy osobowe żołnierzy przebywających w stalagach: X B Sandbostel⁵⁵, XI B Fallingbostel⁵⁶, XI A Altengrabow⁵⁷, XVII A Keisersteinbruch⁵⁸, w szpitalach woj-

⁵⁰ Ibidem, 195, 256, 982, 1077, 1204, 1375, 1724, 1734, 1794, 1913.

⁵¹ Niektóre z nich zostały opublikowane. Vide R. Bielecki, *Żołnierze Powstania Warszawskiego. Dokumenty z Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża*, t. I–III, Warszawa 1995–1997.

⁵² APCK, Lista Strat [dalej: LS] 433.

⁵³ Ibidem, 6519, 6523 i 6527.

⁵⁴ Ibidem, 6525 i 6528.

⁵⁵ Ibidem, 6179.

⁵⁶ Ibidem, 433.

⁵⁷ Ibidem, 433.

⁵⁸ Ibidem, 444.

skowych w Zeithain⁵⁹ i Gross Lübars⁶⁰ oraz w komandach pracy⁶¹. Kolejnym ważnym zagadnieniem, które możemy badać na podstawie przechowywanych w archiwum materiałów, jest śmiertelność powstańców w obozach jenieckich. W APCK znajdują się archiwalia dotyczące zgonów w niewoli: księga zmarłych w szpitalu w Zeithain⁶² oraz lista zmarłych w szpitalu w Gross Lübars⁶³ — czyli w dwóch miejscach, gdzie przede wszystkim trafili ranni i chorzy powstańcy. Na podstawie raportów o zmianie stanu osadzonych w Stalagu 344 Lamsdorf, wiadomo również, że zmarło tam co najmniej czterech jeńców z powstania warszawskiego (dwóch w październiku i dwóch w listopadzie)⁶⁴. Ten materiał źródłowy nie jest jednak kompletny i nie może być podstawą zbiorczych statystyk informujących o zgonach powstańców w niewoli.

ZASÓB INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ — KOMISJI ŚCIGANIA ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU

Do studiów nad losami jeńców, w tym kierowania powstańców warszawskich do robót, pomocny będzie także materiał źródłowy przechowywany w AIPN (z berlińskiego Document Center)⁶⁵, zawierający m.in. szczegółowe ustalenia strony niemieckiej, w jaki sposób traktować tę tak zróżnicowaną grupę. Znajdziemy tam również inne informacje, zgromadzone najczęściej przez komunistyczny kontrwywiad wojskowy i/lub pochodzące z tzw. rozpracowań, w tym dane personalne żołnierzy wracających do kraju⁶⁶, wykaz kobiet-żołnierzy skierowanych po wyzwoleniu do II Korpusu Polskiego we Włoszech⁶⁷ czy dane dotyczące np. składu osobowego powstańczego baraku w Oflagu II C Woldenberg i charakterystykę — również polityczną — tej zbiorowości (z perspektywy władz bezpieczeństwa była to bardzo ważna grupa jeńców, w jej skład wchodził bowiem oficerowie sztabowi Komendy Głównej AK)⁶⁸. Rzadziej znajdziemy tam np. dzienniki jenieckie⁶⁹. Wiele cennych informacji o okresie niewoli zawiera również dwujęzyczna,

⁵⁹ Ibidem, 5003.

⁶⁰ Ibidem, 433.

⁶¹ Ibidem, 433.

⁶² Ibidem, 5003.

⁶³ Ibidem, 442.

⁶⁴ ACMJW, Mikrofilmy, sygn. 1, R–IV.

⁶⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: AIPN], GK 912/DC/486, GK 912/DC/488, GK 912/DC/492.

⁶⁶ Np. AIPN, 2386/17047, 0423/5577, 2386/17177, 11628/II.

⁶⁷ AIPN, 2350/26.

⁶⁸ AIPN, 2386/17061 i 2386/17062.

⁶⁹ Np. AIPN, GK 165/340.

polsko–rosyjska edycja nieznanych wcześniej źródeł, pt. „Powstanie Warszawskie 1944 w dokumentach z archiwów służb specjalnych”, Warszawa — Moskwa 2007.

ARCHIWUM AKT NOWYCH W WARSZAWIE

Zgromadzone w AAN cenne dokumenty dotyczą traktowania powstańców warszawskich, w tym kobiet. Są to instrukcje i rozporządzenia wydane np. przez Naczelne Dowództwo Sił Zbrojnych (Oberkommando der Wehrmacht), znajdujące się na tzw. mikrofilmach Aleksandryjskich⁷⁰. Liczne informacje znajdziemy również w zespołach instytucji publicznych i środowisk kombatanckich⁷¹, a także w licznych kolekcjach proveniencji prywatnej⁷². Warto podkreślić, że AAN stale przejmuje kolejne zbiory. W ostatnich latach pozyskano np. materiały źródłowe właśnie na temat wziętych do niewoli powstańców warszawskich, przechowywane do tego momentu w Archiwum Fundacji Polsko–Niemieckie Pojednanie. Są to przede wszystkim relacje dotyczące ich przemieszczeń i pobytu w komandach pracy oraz szczątkowa dokumentacja poświadczająca niewolę⁷³.

ZBIORY MUZEUM ARMII KRAJOWEJ IM. GENERAŁA AUGUSTA EMILA FIEDORFA „NILA”

Materiały źródłowe przechowywane w istniejącym od niedawna Muzeum Armii Krajowej w Krakowie to głównie archiwalia w postaci np. zaświadczeń wystawianych w różnych obozach, próśb do Komendanta Szpitala w Zeithain o zwolnienie z obozu jeńców wojennych, korespondencji na urzędowych kartach pocztowych i w listach, kart ewidencyjne oraz numerów identyfikacyjnych⁷⁴.

⁷⁰ AAN, Oberkommando der Wehrmacht (tzw. mikrofilmy Aleksandryjskie), sygn. T–77, rol. 787.

⁷¹ Np. AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP w Londynie, sygn. 143; ibidem, Poselstwo RP w Bernie, sygn. 324, 331, 534, 535; ibidem, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1848; ibidem, Ambasada RP w Paryżu, sygn. 315; ibidem, Rada Główna Opiekuńcza, sygn. 507; ibidem, Obozy wojskowe — zbiór akt, Mkf 1888/1; ibidem, Archiwum środowiska byłych żołnierzy VII Obwodu Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej „Obroza”, sygn. 189; ibidem, Środowisko Kobiet–Żołnierzy obozu jenieckiego Oberlangen Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, sygn. 2, 13, 37, 63, 80; ibidem, Ogólnopolskie Środowisko Batalionu AK „Kiliński” Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej, sygn. 4, 34, 37.

⁷² Np. AAN, Akta Jana Gozdawy–Gołębiowskiego; ibidem, Akta Janusza Kazimierza Zawodnego; ibidem, Akta Romualda Śreniawa–Szypiońskiego; ibidem, Akta Aleksandra Gieysztora; ibidem, Akta Stanisława Jankowskiego; ibidem, Akta Anastazji Brodziak; ibidem, Akta Zygmunta Janiszewskiego, Akta Stefana Grabowskiego; ibidem, Akta Tadeusza Baczyńskiego.

⁷³ Np. Archiwum Fundacji Polsko–Niemieckiego Pojednanie, sygn. 0500647, 059536, 061336, 250326, 171080, 357398, 623338, 171070.

⁷⁴ Archiwum Muzeum Armii Krajowej w Krakowie, sygn. MAK/D/1104/5, MAK/D/1066/14, MAK/D/1066/8, MAK/D/1066/7, MAK/D/1066/5, MAK/D/1056/3, MAK/D/1056/2, MAK/D/1053/4,

INSTYTUT POLSKI I MUZEUM IM. GEN. SIKORSKIEGO W LONDYNIE

Kolejne cenne dokumenty znajdują się w IPiMS. Są nimi m.in. spisy jeńców z AK ze stalagów: X B Sandbostel, IV B Mühlberg, XI B Fallingbostel, IV A Hohnstein, IV G Oschatz, XI A Altengrabow, IX C Molsdorf, VIII C Sagan i VII A Moosburg⁷⁵, a także ewidencja kobiet–żołnierzy AK w obozach jenieckich⁷⁶. Istotne są również materiały dotyczące powojennych losów byłych jeńców, w tym sprawozdania i meldunki z obozów kobiet AK w Murnau i Weinheim⁷⁷ oraz akta obozu „Langwasser” koło Norynbergi⁷⁸.

STUDIUM POLSKI PODZIEMNEJ W LONDYNIE

W innym londyńskim archiwum, a mianowicie w SPP, również można znaleźć liczne informacje na temat jeńców z powstania — od spisów osadzonych w poszczególnych obozach⁷⁹, poprzez jeniecką korespondencję (w tym odpisy listów pisanych przez przywódców powstania), dokumenty niemieckie dotyczące traktowania powstańców⁸⁰ i materiały powojennych komisji weryfikacyjnych AK, zawierające informacje personalne o byłych jeńcach i przebiegu ich niewoli, zarówno w obozach, jak i komandach pracy, a także o ich losach powojennych⁸¹. Cenny jest zespół dotyczący kobiet, AK/PWSK⁸². SPP dysponuje również opracowaniami literackimi, w tym utworami poetyckimi⁸³. Ponadto w archiwum znajdziemy fotografie i muzealia⁸⁴, a także liczne wspomnienia i relacje byłych jeńców–powstańców⁸⁵.

MAK/D/1053/3, MAK/D/1047/4, MAK/D/1047/3 MAK/D/1047/2, MAK/D/1052/3, MAK/D/1051/2, MAK/D/1049, MAK/222/PH, MAK/221/PH.

⁷⁵ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A.XII.23, teczki 107–111 i 113–114.

⁷⁶ Ibidem, sygn. A.XII.14, teczka 7.

⁷⁷ Ibidem, sygn.XII.53, teczka 17.

⁷⁸ Ibidem, sygn. A.XII.47, teczka 94.

⁷⁹ M.in. Studium Polski Podziemnej w Londynie [dalej: SPP], Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 223, A 224, A 436, A 437, A 440. Rozproszone informacje na temat niewoli powstańców warszawskich znajdują się także np. w teczkach o sygn. A 060, A 097, A 118, A 257, i w zbiorze Źródła, sygn. Źr. 3, 4, 10.

⁸⁰ SPP, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, sygn. A 447.

⁸¹ Ibidem, Kol. 21, Seria 1, 2, 4, 5; ibidem, Kol. 22 (cz. I i II); ibidem, KW4; ibidem, TP 1 i TP3.

⁸² Ibidem, Kol. 14.

⁸³ Ibidem, Opracowania literackie, sygn. 3, 8, 21, 29–30, 37–57.

⁸⁴ Ibidem, Fototeka, Fot. V, VII, XI; ibidem, Muzealia, Nr 47–51, 86, 91, 107.

⁸⁵ Ibidem, Relacje, B I–30 i B I–33.

INSTYTUT JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W LONDYNIE

Pomocne w ustalaniu stanu liczbowego i danych personalnych jeńców–powstańców mogą być dokumenty przechowywane w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Londynie. Na uwagę zasługuje lista najwyższych oficerów walczących w powstaniu wraz z towarzyszącymi im adiutantami, osadzonych w Oflagu XIII D Zweiglager 73 Nürnberg–Langwasser, a także wykazy osobowe z oflagów II D Gross Born i VII A Murnau, stalagów IV B Mühlberg, VI J Dorsten, X C Nienburg, XI A Altengrabow i XI B Fallingbostel⁸⁶.

INNE ARCHIWA

Do prześledzenia indywidualnych losów kobiet–jeńców pomocne będąteczki osobowe, zgromadzone w Archiwum Fundacji „Archiwum i Muzeum Pomorskiej Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek” w Toruniu. W zasobie Archiwum m. st. Warszawy znajdziemy w różnych kolekcjach prywatnych relacje i wspomnienia o pobycie w niewoli niemieckiej⁸⁷. Relacje powstańców–jeńców, którzy po zakończeniu wojny pozostali na emigracji w Wielkiej Brytanii, znajdują się w londyńskim Imperial War Museum⁸⁸. W zasobach kilku kolejnych instytucji natrafimy natomiast na nieliczne informacje dotyczące powstańców warszawskich–jeńców wojennych pochodzenia żydowskiego⁸⁹.

Warto również przypomnieć, że na podstawie szerokiej bazy źródłowej, w tym informacji pochodzących ze środowisk kombatanckich, Tomasz Ł a b u s z e w s k i przygotował wykaz ponad 10 tys. jeńców–powstańców, zamieszczony w czwartym tomie „Wielkiej ilustrowanej encyklopedii Powstania Warszawskiego” (Warszawa 1997) i uzupełniony suplementem. Cennym źródłem informacji osobowych o jeńcach–powstańcach jest także prowadzony w dalszym ciągu program „Straty osobowe i ofiary represji pod okupacją niemiecką”, dostępny *on-line* pod adresem www.straty.pl.

*

Na niektóre pytania o losy jeńców z powstania warszawskiego nie można jednoznacznie odpowiedzieć na podstawie zachowanych materiałów. Dotyczy to

⁸⁶ Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, Kol. 27/151.

⁸⁷ Np. Archiwum m. st. Warszawy, Zbiór Rękopisów, sygn. 169 i 341.

⁸⁸ Np. Imperial War Museum, Oral history, sygn. 18488, 20475, 20502, 20813, 20980, 21189, 24526, 27205.

⁸⁹ Np. Archiwum Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie, Relacje, sygn. 03/3586; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, 301/1800; University of South California — Shoah Foundation, Visual History Archive, sygn. 07343 i 20048; United States Holocaust Memorial Museum, sygn. RCz–50.120*0191 i sygn. RCz–50.120*0067.

przede wszystkim dokładnej liczby wziętych do niewoli. Dysponujemy jedynie różnymi, choć w miarę zbliżonymi do siebie szacunkami, które mówią o około 16–18 tys. osób — mężczyzn, kobiet i dzieci. Nie zasługuje na zaufanie precyzyjna z pozoru informacja o 17 443 jeńcach, występująca w raporcie końcowym generała Waffen-SS Ericha von dem Bach-Zelewskiego; wynika ona raczej z wymogów wojskowej sprawozdawczości, niż ze starannego rachunku. Powtórzmy zatem, że ze względu na brak odpowiedniej dokumentacji nigdy nie poznamy ich dokładnej liczby. Wynika to głównie z postawy strony niemieckiej, która zaniedbała obowiązek przesłania do kartotek Centralnej Agencji Informacyjnej przy MKCK w Genewie danych personalnych wziętych do niewoli powstańców, co było zwykłą, stosowaną już wcześniej praktyką. Sytuację dodatkowo komplikuje fakt, że zachowane dane osobowe nie są dokładne, gdyż w obawie o swój los sami powstańcy nie zawsze ujawniali prawdziwe informacje, podając zamiast nazwisk pseudonimy, zawyżając lub zaniżając swój wiek w związku z pogłoskami, że najmłodszy będą zabrani z obozów jenieckich i przekazani Radzie Głównej Opiekuńczej. Fałszywe dane podawali także obawiający się o swoje życie żołnierze pochodzenia żydowskiego, którzy dzięki pomocy polskich kolegów nie zostali wykryci.

Trzeba mieć na uwadze również to, że powyższy przegląd źródeł nie wyczerpuje całości zagadnienia, a rozmiary materiałów źródłowych dotyczących niewoli powstańców warszawskich pozostają kwestią otwartą. Nadal słabo rozpoznane są pod tym kątem zwłaszcza rozproszone zbiory prywatne lub przechowywane w innych archiwach i muzeach, zwłaszcza lokalnych, np. w rozmaitych aktach urzędów, stowarzyszeń czy kolekcjach osobowych⁹⁰. Dochodzą do tego materiały opublikowane w Internecie⁹¹. Podejmowane co pewien czas przez niektóre placówki muzealne i stowarzyszenia akcje zbierania pamiątek i nagłaśniane przy takich okazjach przez mass-media apele, skutkują niekiedy przekazywaniem przez prywatne osoby kolejnych pamiątek jenieckich. Nie zawsze jednak trafiają one do placówek najważniejszych. Stanowi to później istotny problem dla historyków oraz innych osób pragnących skorzystać z takich materiałów.

⁹⁰ Np. Archiwum Muzeum Wojska Polskiego; Archiwum Środowiska Żołnierzy Batalionu AK „Zośka” — Klub b. Żołnierzy Batalionu „Zośka” przy Zarządzie Okręgu ZBOWiD w Warszawie; Archiwum Harcerstwa — Archiwum Stowarzyszenia Szarych Szeregów; Muzeum Historyczne m. st. Warszawy; Muzeum Teatralne w Teatrze Wielkim — Operze Narodowej w Warszawie, Archiwum Leona Schillera; Muzeum Wojska w Białymstoku; Instytut Zachodni im. Zygmunta Wojciechowskiego w Poznaniu; Biblioteka Polskiego Ośrodka Społeczno-Kulturalnego w Londynie.

⁹¹ Np. www.swiadkowiehistorii.pl